

порт, провінція, штат, газета, журнал і т. ін.: *гостинне Батумі* (місто), *стрімка Арагві* (річка), *висока Ай-Петрі* (вершина), *зелений Хоккайдо* (острів), *небезпечний Страмболі* (вулкан). Функціонування маловідомих і рідковживаних іменників супроводжується своєрідними «позначками» – родовими назвами, пор.: *Скелет кита знайдено біля столиці країни Сантьяго* (Вечірній Київ); *Імена українських альпіністів, що загинули в ущелині Безенгі, назвали в їхньому місті* (Україна молода); *Речника лікуватимуть у штатах Огайо* (Вечірній Київ). Для невідмінюваних іменників-топонімів, які відомі широкому загалу, такі позначки необов'язкові: *Юрій Іванович на літні вакації вирушив аж до далекої латиноамериканської Перу* (Україна молода). Якщо слово співвідноситься з різними родовими поняттями, воно вживається в різних формах роду, пор.: *Гаїті потроху оговтується після найбільш руйнівного у своїй історії землетрусу, який 12 січня перетворив цю бідну, але мальовничу країну в Карибському морі на руїни* (Україна молода); *Увечері понеділка за місцевим часом (опівночі за київським) острів Гаїті захитався від найпотужнішого землетрусу* (Україна молода).

За родовою назвою визначають і рід невідмінюваних іменників – назв органів преси, громадських організацій, спортивних клубів, команд тощо. Напр.: *Про це повідомила “Торонто стар”* (газета); *“Темпо” подав цікаві публікації про футбольний чемпіонат* (журнал); *“Наполі” перемогла у фінальному матчі з рахунком 3:1* (команда).

Отже, серед невідмінюваних іменників – назв неістот у сучасній українській мові виявлено нові тенденції перерозподілу за родами, що зумовлено активним входженням цих одиниць, а особливо нових, до словникового фонду мови-реципієнта. Помітно розширилося коло невідмінюваних іменників, родової належності яких визначено за родовою ознакою їхнього загального слова-поняття. Родове значення багатьох невідмінюваних субстантивів-неологізмів у нових лексикографічних виданнях ще не кодифіковане.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпояско О.К. Іменні граматичні категорії / О.К. Безпояско. – К. : Наук. думка, 1991. – 171с.
2. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / В.В. Виноградов. – М. : Высшая школа, 1986. – 640 с.
3. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови : Морфологія / А.П. Загнітко. – Донецьк : ДонДу, 1996. – 435 с.
4. Озерова Н.Г. Лексическая и грамматическая семантика существительного / Н.Г. Озерова. – К. : Наук. думка, 1990. – 192 с.
5. Великий зведений орфографічний словник сучасної української мови. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови/ Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004.
7. Український орфографічний словник. – К. : Довіра, 2009.
8. Словник української мови / Кер. В.В. Німчук / Відп. ред. В.В. Жайворонок. – К. : ВЦ «Прогрес», 2012. – 1320 с.

В статье установлены основные тенденции дифференциации рода неизменяемых имен существительных, обнаружено шатание в установлении родовой принадлежности некоторых из них и расхождения в кодификации родовой признака.

Ключевые слова: неизменяемые имена существительные, лексико-семантическая группа, мужской род, женский род, средний род.

The article determines the basic tendencies of gender differentiation of the new indeclinable nouns; it reveals the instability in gender determination of some of them and the divergences in regulation of gender features.

Key words: indeclinable nouns, lexical and semantic group, masculine gender, feminine gender, neuter.

УДК 81'373.61=161.2

В.Г. Шемет

СЕМАНТИКА ТА СТРУКТУРА ПРЕФІКСОЇДНИХ ДЕРИВАТИВ НА ПОЗНАЧЕННЯ РЕЧОВИН

У статті розглянуто семантику префіксоїдних дериватів на позначення речовин, визначено структурно-семантичні зв'язки префіксоїдів, з'ясовано структурні особливості композитів.

Ключові слова: префіксоїд, композит, аглютинація, телескопія, словотвірна активність, основокладання.

У сучасному мовознавстві особливої актуальності набули дослідження зі словотвору, зокрема вивчення синкретичних морфем – префіксоїдів та суфіксоїдів. Активізація досліджень композитів із префіксоїдами пов'язана з появою нових предметів позамовної дійсності й необхідністю їх номінування. На сьогодні дослідженню афіксоїдів в українській мові присвячено чимало наукових розвідок (Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. О. Симоненко, І. М. Кочан, Н. С. Кобзар та інші), але попри це досі залишається малодослідженою семантика такого типу формантів у структурі як питомих, так і запозичених композитів.

Мета статті полягає в з'ясуванні лексичної та словотвірної природи префіксоїдних дериватів на позначення речовин.

Сучасна терміносистема відзначається наявністю в ній таких словотворчих елементів, які виступають класифікаторами у різних галузях, зокрема медичної, біологічної, хімічної тощо. Класифікатори-морфеми „позначають спеціальну категоріальну належність оформлених ними термінів і дозволяють систематизувати ряди похідних...” [4, 124]. Такими морфемами є префіксоїди: **актино-, гало-, геліо-, гідро-, гісто-, гіпер-, гіпо-, гемо-, гетеро-, імуно-, лакто-, лізо-, нітро-, міо-, піро-, окси-, уро-, цито-, кристало-, скло-**.

Аналіз матеріалу дає змогу виокремити групу префіксоїдів, які виступають засобом творення дериватів на позначення різних **органічних сполук, розчинів, їхніх станів, кристалів**. Таким префіксоїдам властиве більш конкретне значення і вузька сфера вживання. До них належить, зокрема, префіксоїд **ацет-** (< лат. *acetum* – оцет), що є складовою частиною хімічних термінів і вказує на зв'язок цих термінів з оцтовою кислотою: *ацетальдегід* – оцтовий альдегід, органічна сполука; *ацетамід* – органічна сполука, амід оцтової кислоти; безбарвні кристали; *ацетати* – солі й ефіри оцтової кислоти; *ацетанлід*, *ацетилен*, *ацетилхлорид*, *ацетилхолін*, *ацетилцелюлоза*, *ацетон*.

До обстежуваної групи відносимо префіксоїд **піро-** (< грец. *pyr* – вогонь), що у складних словах відповідає поняттям „вогонь”, „висока температура”, „термічний процес” і бере участь у творенні **назв органічних сполук**: *пірогалол* – органічна сполука, безбарвні кристали, що темніють на повітрі; *пірокатехін* – органічна сполука класу фенолів; твердий безбарвний кристалічний продукт; *піроксилін* – один з видів нітроцелюлози – азотокислі ефіри целюлози; **мінералів**: *піроксени* – група мінералів класу силікатів; *піролюзит* – мінерал підкласу простих окислів. Групу мінералів поповнює дериват з префіксоїдом **геліо-** (< грец. *Hēlios* – Сонце), що в композитах відповідає поняттям „сонце”, „сонячний”: *геліодор* – мінерал, прозорий жовтий різновид берилу, коштовний камінь.

У складних словах префіксоїд **гало-** (< грец. *halos* (halos) – сіль) відповідає поняттю „сіль” і є засобом творення **назв хімічних сполук**, зокрема: *галогеніди* – хімічні сполуки галогенів з іншими елементами (фториди, йодиди); у природі поширені у вигляді мінералів; *галогени*, *галоклін*, *галотрихіт*. Зафіксовано одну лексему *галургія*, що позначає галузь хімічної технології, яка вивчає й розробляє способи одержання солей з природних або штучних водних розчинів.

Префіксоїд **імуно-** (< лат. *immunis* – вільний від чогось, незайманий) також входить до структури слів на **позначення речовин, білків**: *імуноглобулін* – білки, які утворюються в лімфоїдних клітинах хребетних тварин і людини та яким властива активність антитіл; використовують у медицині для лікування деяких інфекційних хвороб, наприклад, *протикоровий імуноглобулін*; *імунодепресанти* – речовини, які понижують, гальмують або повністю пригнічують імунітет організму.

Компонент **лакто-** (< лат. *lac* (lactis) – молоко) у структурі композита відповідає поняттям „молоко”, „молочний”. Наприклад, *лактоальбумін* – прості природні білки, що містяться в молоці; *лактоглобулін* – тваринні білки, що містяться в молоці й становлять 95% білків молочної сироватки; *лактобацили* – культура двох видів молочнокислих бактерій, серед них – болгарські палички.

Префіксоїд **лізо-** (< грец. *lysis* – розпад, розторгнення) у складних словах відповідає поняттям „розчинення речовини”, „розпад речовини”. Формант має двоє значень, пов'язаних між собою, що дає підстави говорити про полісемію, яку визначаємо як наявність у одного того самого префіксоїда кількох пов'язаних між собою значень. Префіксоїд у словах *лізоформ* (розчин формаліну в калійному милі, який застосовують для дезінфекції приміщень, рук, а також у гінекологічній практиці); *лізоцим* (білкова речовина (фермент), який викликає розчинення деяких мікроорганізмів) реалізує перше значення. У слові *лізолецитин* (органічна речовина, продукт відщеплення від лецитину ненасиченої жирної кислоти) – друге значення. Серед слів виокремлюємо лексему з абстрактним значенням *лізогенія* (своєрідний симбіоз бактерій з деякими бактеріофагами, які наявні в клітині в неінфекційній формі), семантика якої теж визначається значенням префіксоїда „розпад речовини”.

Що ж до структурних особливостей, то композит *лізоформ* утворений поєднанням префіксоїда та усіченої основи *формалін*. А слово *лізоцим* утворено на основі словосполучення *лізо* + (*ен*)*цим*, тобто способом телескопії. Композит *лізол* творений сполученням двох афіксоїдних морфем.

Формант **нітро-** (грец. *nitron* – селітра, луг), що відповідає поняттю „азот”, проявляє словотвірну активність і переважно бере участь у творенні **назв рідин, сумішей**: *нітробензол* – масляниста отруйна малорозчинна у воді рідина жовтуватого кольору з запахом гіркої мигдалю, яку використовують у парфумерії, миловарінні та виробництві барвників; *нітрогліцерин* – масляниста отруйна нерозчинна у воді безбарвна рідина, яку використовують у виробництві вибухових речовин і в медицині; *нітрофоска* –

мінеральне добриво, що містить азот, фосфорну кислоту і окис калію; *нітроемаль*, *нітроклітковина*, *нітролак*, *нітроцелюлоза*, *нітропігмент*, *нітрофеноли*, *нітрофарба*. Префіксоїд може відповідати поняттю „азотний” у слові *нітроцелюлоза* – суміш складних азотнокислих ефірів целюлози. Його зафіксовано й у творенні **назв мікроорганізмів**: *нітробактерії* – мікроорганізми, які живуть у присутності вільного кисню й окислюють азотисту кислоту в азотну.

При творенні дериватів на позначення **безбарвних речовин, кислих солей** участь бере префіксоїд **гідро-** (< грец. *hydōr* – вода): *гідроксиламін* – безбарвна кристалічна речовина; отруйна; *гідрокарбонати* – кислі солі вугільної кислоти; *гідролімфа* – рідина, що циркулює в кишковосудинній системі деяких кишковопорожнинних тварин; *гідросульфати* – кислі солі сірчаної кислоти.

Поповнюють групу на позначення рідин деривати з префіксоїдом **гемо-**, наприклад, *гемолімфа* – рідина, що циркулює в судинах і міжклітинних порожнинах багатьох безпредметних тварин з незамкненою системою кровообігу; *гемоглобін*.

Усі афіксоїдні деривати утворені аглютинативним способом, при якому префіксоїд приклеюється до основи англійського (-бензол), французького (-емаль, -лак), грецького (-бактерії, -гліцерин), латинського походження (-пігмент, -целюлоза). Лише телескопічним способом утворено слово *нітрофоска* < *нітро*+*фос(фор)* і *ка(лій)*.

Структурно-семантичні зв'язки префіксоїда **окси-** (< грец. *oxys* – кислий) дозволяють говорити про його полісемію, оскільки у складних словах він означає: 1) наявність кисню в сполуках або сумішах; 2) належність до кислого середовища. Наприклад, слова *оксигемоглобін* (сполука гемоглобіну з киснем), *оксиліквіти* (вибухові речовини, суміші рідкого кисню з органічними пористими матеріалами (вугілля, тирса тощо). Лексеми *оксидази*, *оксиліт* мотивовані першим значенням префіксоїда, а *оксипролін* (органічна речовина з групи амінокислот; білки рослинних і тваринних організмів (желатин, казеїн), що мають у своєму складі оксипролін) мотивоване другим значенням префіксоїда.

У Словнику іншомовних слів (2000 р.) зафіксовано також композити *оксиген*, *оксигенатор*, *оксигеніум*, проте усі вони утворені від першої основи латинського походження *oxugenium* (кисень).

Малу словотвірну активність виявляє префіксоїд **олео-** (< лат. *oleum* – олія), який у складних словах вказує на зв'язок з рослинними оліями або мінеральними маслами. Переважно бере участь у називанні речовин чи вказує на їхні властивості: *олеонафт* – мастило білого кольору з високоочищеної нафти.

Ця група поповнюється дериватом з префіксоїдом **уро-** (< грец. *uron* – сеча), що відповідає поняттям „сеча”, „сечовина”, наприклад, *уробілін* – жовчний пігмент, що утворюється в кишечнику; наявний у сечі, зумовлює її колір. Більшу активність цей формант виявляє в постпозиції у функції суфіксоїда.

Словотвірні моделі зазначених дериватів традиційні: префіксоїд + основи грецького (-лецитин, -хлорид, -холін) та латинського походження (-альбумін, -бацили, -глобулін, -ліквіти, -лімфа, -сульфати).

Структурний аналіз дериватів засвідчив наявність телескопічного способу в творенні дериватів *ацетальдегід* (ацет- + латинські усечені основи *al(cōhon) dehyd*) та *ацетамід* (ацет- + ам(іак) і грец. *eidos*). Виявлено також дериваційну модель *олео-* + *фільн* + *ість*, що реалізує абстрактне значення, за допомогою питомого суфікса **-ість**.

Словотвірна активність префіксоїда **цито-** (< грец. *kutos* – клітина) у процесі творення назв речовин мала, наприклад, *цитоплазма* – (біол.) складова частина клітини; входить до складу протоплазми тваринних і рослинних клітин.

Префіксоїд **кристало-** в композитах відповідає слову *кристал* у 1 значенні, наприклад: *кристалогідрати* – кристали, до складу яких входять молекули води; *кристалоїд* – речовина, здатна кристалізуватися і в розчиненому стані легко просочуватись крізь тваринні та рослинні перетинки.

Формант **гетеро-** (< гр. *heteros* – інший) означає „інший” і бере участь у творенні складного слова *гетероциклічні сполуки* – органічні сполуки з циклічною будовою. До складу їхнього циклу входять атоми не лише вуглецю, але й інших елементів (азоту, кисню); у творенні водних організмів, що здатні існувати в середовищі різної солоності (*гетерогаліни*).

За допомогою префіксоїдів **піро-** (< грец. *pyr* – вогонь), **актино-** (< грец. *aktis* (*aktinos*) – промінь) утворюються деривати, що виступають назвами **класу мінералів**: *піролюзит* – мінерал підкласу простих окислів; *пірогалол* – органічна сполука, безбарвні кристали, що темніють на повітрі; *пірокатехін* – органічна сполука, двохатомний фенол; безбарвні кристали; *піроксени*, *піроксилін*, *пірохлор*, *пірофіліт*, *актиноліт*.

Префіксоїди **міо-** (< грец. *mys* (*myos*) – м'яз), **гісто-** (< грец. *histos* – тканина) беруть участь у творенні **назв білків**: *гістони* – білки, які мають лужні властивості; у ядрах клітин уходять до складу комплексів із ДНК – нуклеогістонів; стабілізують структуру хроматину; *міоглобін* – глобулярний білок

м'язів хребетних тварин і людини; наближається за складом і властивостями до гемоглобіну крові; *міозин* – білок м'язових волокон.

Виявляє словотвірну активність формант **скло-**, що бере участь у творенні назв **матеріалів**, виготовлених зі скла: *склокераміка* – спеціально оброблене скло з нульовим коефіцієнтом розширення, що застосовується там, де потрібен прозорий, який не змінюється від коливання температури, матеріал; *склоасфальтобетон*, *склобетон*, *скловата*, *скловолокно*, *склогіпс*, *склогума*, *скломаль*, *склозалізобетон*, *склокераміка*, *склокремнезит*, *склокристаліт*, *склолакотканина*, *скломармур*, *скломаса*, *склопластик*, *склоруберойд*, *склоцемент*, *склоцементокераміка*, *склошлакопорит*. Словотвірні моделі проаналізованих слів утворені способом основоскладання. Поєднання префіксоїда з основами відбувається за допомогою інтерфікса **-о-**.

Префіксоїди іншомовного походження **гемо-, гіпер-, гіпо-** виявляють активність при творенні іменників на **позначення мінералів та речовин**: *гемолізину* – речовини, що спричинюють гемоліз; *гемолімфа* – рідина, що циркулює в судинах і міжклітинних порожнинах багатьох безхребетних тварин з незамкненою системою кровообігу (членистоногі, молюски); *гемотоксини* – речовини, які ушкоджують оболонки еритроцитів крові і спричинюють їхній гемоліз; *гіперстен* – мінерал класу силікатів, зернисті агрегати, суцільні маси від темно-зеленого до бурувато-чорного кольору; *гіпохлорити* – солі гіпохлоритної кислоти.

Отже, проаналізовані форманти відзначаються різною словотвірною продуктивністю; словотвірна потенція формантів насамперед пов'язана з їхньою вузькою спеціалізацією, а також походженням, семантикою; під час творення слів з префіксоїдами утворилися своєрідні словотворчі структури, які дають можливість повніше виразити нові поняття будь-якої термінологічної системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – 2-ге вид., оновл. – К. – Ірпін'я : „Перун”, 2005. – 1728 с.
2. Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови : будова та реалізація / Євгенія Анатоліївна Карпіловська // [Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України]. – К, 1999. – 297 с.
3. Клименко Н. Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі : [монографія] / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк; НАН України. І-т мовознавства імені О. О. Потебні. – К. : Видавничий дім Дмитра Бурого, 2008. – 335 с.
4. Кобзар Н. С. Чужомовні словотвірні елементи в українській біологічній термінології : дис. ... канд. філолог. наук : 10.02.01 „Українська мова” / Наталя Сергіївна Кобзар. – Харків, 2008. – 191 с.
5. Кочан І. М. Системність, динаміка, кодифікація слів з міжнародними кореневими компонентами в сучасній українській мові : дис. ... док. філолог. наук : 10.02.01 „Українська мова” / І. М. Кочан. – Львівський національний університет імені Івана Франка, 2006. – 506 с.
6. Новый словарь иншомовних слів : Близько 40000 слів і словосполучень / Л. І. Шевченко, О. І. Ніка, О. І. Хом'як, А. А. Дем'янюк / [за ред. Л. І. Шевченка]. – К. : АРІЙ, 2008 – 672 с.
7. Симоненко Л. О. Формування української біологічної термінології / [АН України. Інститут мовознавства імені О.О.Потебні] / Л. О. Симоненко. – К. : Наукова думка, 1991. – 151 с.
8. Словник іншомовних слів / [за ред. О.С.Мельничука]. – К. : Головна редакція УРЕ, 1985. – 967 с.
9. Словник іншомовних слів : 23 000 слів та термінологічних словосполучень / [уклад. Л. О. Пустовіт та ін.]. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с.

В статье рассмотрена семантика префиксоидных дериватов, обозначающих вещества, определены структурно-семантические связи префиксоидов, выяснены структурные особенности композитов.

Ключевые слова: префиксоид, композит, агглютинация, телескопия, словообразовательная активность, основосложение.

The article deals with the semantic of prefixoid derivative to refer matters, to defined structural and semantic relationships of prefixoidiv, to found structural features of composites.

Key words: prefixoid, composite, teleskopia, derivational activity, osnovoskladannia.